

A válságkultusz Patyomkin-falvai

József Attila 1934-es nagy költeményében, az *Eszmélet*ben úgy hágott pályája csúcsára, hogy saját korábbi verskísérleteit érvénytelenítve, eljutott a lét heterogeneitásának érthető kifejezéséig – jelentette ki tudós kollégánk egy minapi konferencián. A megállapítás biztos fölényét és természetességét azóta is irigylem, bár a kijelentésből sok mindent nem értettem, s bevallom, máig sem értek. Nem tudom, „a lét heterogeneitása” pontosan mit jelent, nem látom be, miért kellett volna József Attilának ahhoz, hogy jó vers szülessen, e heterogeneitással azonosulnia, és végképpen tanácstalan vagyok abban az ügyben, hogyan érvényteleníthetné egyik vers a másikat, a *Külvárosi éj*, mondjuk, a *Medáliákat* s az *Eszmélet* azután mindkettőt. Egy szóbeli megnyilatkozásból persze nem szabad mélyre ható következtetéseket levonnunk. A baj csak az, hogy hasonló tanácstalanság tudományos igényű értekezések olvasásakor is lépten-nyomon elfog. Az egység- és azonosságtényezőket félretelő gesztusokkal saját szakmámban is sűrűn találkozom, az ambivalencia föltétlen akarása mellé azonban ilyenkor sem igen társul korrekt, körültekintő érvrendszer. Arany János *Ágnes asszonya* jóval kuszább, mint gondolnánk, maga a hősnő, meglehet, nem is bűnös férje megölésében, hiszen neve eredetileg tisztaságot, ártatlanságot és áldozatiságot jelent. A *Szondi két apródja* ambivalens viláértelmezést mutat, mert a hegy menedéke látványos oximoron, s mert az apródokra, ha majd Ali udvarában élnek, úgyis a homoszexualitás és az identitásfeladás vár. *A walesi bárdok*ban teljes egyértelműséget látó olvasók előítéletesek és elfogultak. Edward nem erőszakos, véreskező zsarnok, már csak azért sem, mert honfivér főnevet előző pártos jelző világosan utal a walesiek belviszályaira, és a király bevonulását pacifikáló beavatkozássá minősíti. Hogy a menedékes a bihari, erdélyi tájnyelvben egyszerűen lejtőset jelent, hogy Arany elbeszéléseiben a nevek jelentéshorizontja és a figurák karaktere között (a *Pázmán lovag* Éváját leszámítva) semmilyen motivációs kapcsolat nincsen, hogy a véres foltot a történetmondó tanúságtétele szerint az asszony „akkor éjjel”, a gyilkosság éjjelen is látta; hogy a versidő meghosszabbításához csatolt spekuláció enyhén szólva is sajátzerű poétikai eljárás, hogy a „Használt e a megöntözés / A pártos honfivér” megfogalmazás magától Edwardtól ered, és a lakomán alkalmazott inszinuáló, provokáló hangnemet előlegezi – nos e jámbor (az ambivalenciakeresés jogosultságát netán mérséklő, problematizáló) tények nemcsak a műelemzőket nem zavarták, de a kritikusszakmának sem tűntek fel, hiszen a fenti értelmezések egytől egyig kitüntető figyelmet, dicséretet, széles körű publicitást kaptak.

S a példákat még sokáig idézhetném. A heterogeneitás kultuszát, az egység, egyértelműség föltétlen tagadását, elutasítását, bevallom, néha már olyan kiterjedtnek látom, hogy a korrekt tudományosság kritériumaira fittyet hányó építményegyüttest képzelek magam köré, s a magyar irodalomismeret valaha épületes országában Patyomkin-falvak kusza so-

Elhangzott az *Irodalmunk visszabódítása* elnevezésű konferencián, 2012. november 14-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

kaságát vizionálok. De az indulatnyilvánításhoz még túl korán van. Maradjunk egyelőre a tárgyilagossabb árnyalatok körül, s próbáljunk meg valami látéletfélét összeeskábálni. A válságkultusz születését, előzményeit nyomozva hosszabb, alaposabb elemzés keretében nyilvánvalóan a hetvenes évek elejére kellene visszamennünk. Az „önhitt ismeret”, az optimizmus, a progresszió s a többi kommunista egység-ideologéma érvénye ugyanis igazából ekkor kezd megkérdőjeleződni. Hogy a leválás-újjaalakulás folyamata már kezdetben túlcspásokkal, kényszeres túlzásokkal tarkított, az (nekem legalábbis) meglehetősen nyilvánvalónak tűnik. Németh G. Béla tragikumkultuszát, a heideggeri tükörben bemutatott József Attila-portrét, az önmegszólító versforma és a válságérzésű föltétlen, evidens egybekötését, a Kosztolányi Dezső-i „románosság” leértékelését ilyesféle túlzásoknak látom, s idevonnam a mester eszméit követő (és radikalizáló) illusztratív tanulmánykötet, az *El nem ért bizonyosság* válságközpontú szemléletét is. A könyv szerzői, az ötvenes évek Arany-líráját elemző fiatal tudósok a krízisérzékelést meghatározó situációs követelményként láttatták, az autentikus írói attitűdöt a beismerő, belátó azonosuláshoz kapcsolták, s az Arany János-i költészet teljességre, rendezettségre irányuló gesztusait „a válság *feloldás nélküli* kifejezését”¹ igényelve többnyire csupán tévedésként, félreértésként, visszahőkölésként észlelték. „Nem meri vállalni a reménytelenséget, minden érték elvesztésének bevallását [...]” – minősítette a *Reményem* című 1850-es versből kielemezhető attitűdöt rossz értelmű megtorpanásként, az „élménnyel szembeni ambivalencia”-ként Zemplényi Ferenc. „[...] vágyakozott a bizonyosságra, de radikális kereséséről eleve lemondott [...] érzekelte a bizonytalanságot, de a radikális szembenézést vele nem vállalta”, „Mégis maradt moralistának, visszafogva mind a kifejezendőt, mind magát a kifejezést; válságának költői megjelenítéséhez válságos poétikai struktúrát találva” – jelölte ki „Arany költői-gondolkodói szemléletének lehetőségeit és határait” Veres András a *Kertbent* elemezve. „Lelke mélyén a tragikus világképhez vonzódott, de a tragikumot nem vállalta, mert eleget akart tenni a nemzeti elvárásnak. Ezzel a kettősséggel szervesen összefügg az, hogy nem hozott létre önálló poétikát, nem volt jelentős formai újító, mely pedig minden új költői világkép létrehozásának elengedhetetlen feltétele. Az egyetemes költészet legnagyobbjaival ellentétben nem ismerte fel, hogy a művészi formák fejlődése visszafordíthatatlan sort képez, melyen belül csak előrelépni lehet, s a közvetlen előzmények alkotó elolvasása megmutatja, milyen irányban. Ezért nem került az európai fejlődés élvonalába, műve ezért olyan rendkívül egyenetlen, ezért hiányzik nyelvéből a belső koherencia” – kapcsolta össze a sajnálatos Arany János-i megtorpanást Szegedy-Maszák Mihály olyan erős elvárásokkal-kívánalmakkal, törvény-hipotézisekkel, mint a művészi formák „fejlődésének” teleológiája és a (Baudelaire által szemléltetett) „válságazonos”, „válságelfogadó” nyugat-európai költői attitűd föltétlen mintaérvénye.²

De mindezt csak futólag említtem, hiszen a hetvenes évek eleje a mi szempontunkból még csak szolid előzménynek számít. A válság- és azonossághiány-ideológia igazi előrevivője, kifejlesztője, a heterogeneitáskultusz diadalmas bajnoka Kulcsár Szabó Ernő, a neves irodalmár Veres Andrásához képest néhány évvel később kezd rendszeresen publikálni. Első könyve, *A zavarbaejtő elbeszélés* 1984-ben jelenik meg. A tanulmányra már csak azért is érdemes futólagos pillantást vetnünk, mert a szerző későbbi igazságait, fogalomkezelési és érvelési módjait rendre megelőlegezi. Kulcsár Szabó munkája lényegében vitairat. A kötet lapjain a kommunista irodalomszemlélet meghaladásának, a régi, korszerűtlen, „pragmatikus kód” érvénytelenítésének igénye húzódik végig vörös

fonálként; az okfejtésekből azonban végül egész kis világ- és irodalommagyarázat kerekedik ki. A magyarázat háttérfilozófiáját az „emberkép forradalmian új átalakulása”, „az egyetemes világképváltság”, az „új emberi szituáltság”, „az *egzisztencia* individuális értelmű hangsúlyainak erősödése”-típusú szókapcsolatok fejezik ki.³ E hinterland indokolja „a magyar regény konvencionális jelrendszerét”-t korholó elmarasztalásokat,⁴ s ez a fogalmi háttérállványzat támasztja meg az epikai kód teljes átalakulását vizionáló szemléletet, a Nádas, Bereményi, Esterházy, Lengyel ürügyén megjelenített heterogeneitáskövetelményt, közvetítettség- és azonossághiány-kíváncsalmat, „a célra irányuló szerkezetek megbontását”-t, az epika „folyamatelvűségének” megtagadását, „a szöveg folyamatos önreflexióját”-t.⁵ Az új paradigmát teremtő kondíció már ekkor mindenható erőnek mutatkozik. „[...] semmiféle szociális küldetés nem igazol olyan műalkotásokat, amelyekből hiányoznak az új emberi szituáltság egzisztenciaalkotó feltételei” – jelzi Kulcsár Szabó Ernő, hogy a szubsztanciális felismeréssel szemben csak a föltétlen engedelmesség, behódolás fogadható el, s az új helyzetet mindjárt létérvényű szférákba emeli át, kinyilvánítva, hogy a „világ s benne önhelyzetünk” korrekciós ellenőrzése „az irodalom jelszerűségének ontológiai sajátossága”.⁶

A *zavarba ejtő elbeszélés* irodalomtörténeti fabulája, látjuk, a kommunista előzményekre hivatkozva kiterjeszti és szubsztancializálja a paradigmaváltás fogalmát. A korszerű és az avított harca az irodalomtörténeti folyamatrajzok s az irodalomértés alapvető fontosságú fabulája lesz. A harc lényegét megjelenítő fogalmak, szókapcsolatok (a roppant küzdelem ethoszának megfelelően) folytonosan a végső igazság, a totális érvény képzetére tartanak igényt, miközben heterogén, egymásnak is ellentmondó elméleti iskolák tradíciójából származnak, és eléggé zavaros jelentésátvitelekkel telítettek. A harci funkció egy percre sem halványodik el: a konceptualizáció fölényt, tudásbiztonságot láttat az egyik oldalon, insznuál, lejárat a másikon. A harcos reprezentativitás, a kiterjesztés, egyetemesség igénye a fogalmak, szókapcsolatok megértési szerepét, lehetőségét természetesen ab ovo összezsugorítja. Az „esztétikai viszony megkülönböztető alapsajátossága”, „a művészi nyelv különleges információtároló képessége”, „a „művészi nyelven megformált üzenet”, „az egyezményesen esztétikai intencionáltságú szövegek”⁷ ugyan nem teljesen értelmetlen szókapcsolatok, de az általánosítás olyan fokán állnak, hogy tartalmas konkretizációjuk lehetetlen, s bármi hozzájuk rendelhető. Az „esztétikailag bonyolított cselekmény”⁸ viszont már nem csupán túláltalánosított, de értelmetlen szókapcsolat-együttes; a cselekményeket nem esztétikailag bonyolítják, esztétikai értéket legföljebb az egész műnek tulajdoníthatunk. A „nyelv eszközjellegű szemlélete” az ötvenes-hatvanas évek kritikája szempontjából, meglehet, hatásos konceptualizáció, de átfogóbb értelmezési horizontokból ez is csak üres bombasztanak tetszik. Tömörkény István nyilvánvalóan másképpen ír, mint Kurt Vonnegut vagy Esterházy Péter, de, azt hiszem, nagy gondban volnék, ha „a nyelv eszközjellegű szemléletét”-t kellene tetten érnem novelláiban. A totalizáló, általánosító fogalmiság Kulcsár Szabó nagy, koncepcionális kijelentéseit is meghatározza. E sommázó szókapcsolat-formulák rendszerint olyan összetett fogalmi halmazok, amelyek konkretizálatlan, sokféle ellentmondásos jelentésirányt rejtő nukleuszokból tevődnek össze. A megnyilatkozás egyértelműség-látszatot kelt, s a végérvényes igazság megragadását implikálja, ám közben többértelműségek, szerteágazó problémakörök, értelmezési dilemmák sokaságát rejtj magában. Az esztétikai érték, amint az elméletíró Carl Jaspersre hivatkozva megállapítja, „emberileg mély létérvényvel, korszerű jelentéssel hangoló-

dik rá a kor szellemi szituációjára”. De hát mi az „emberileg mély létérvény”? Mi a „korszerű” és mi a „korszerű jelentés”? És vajon mi a kor szellemi szituációja? Minden kor-nak van ilyen? És ha van, az alkotói tartalmasságnak föltétlenül ehhez kell kapcsolód-nia? S mi van, ha ez a szellemi szituáció éppen nem túlságosan tartalmas? És ha több van belőle? S a ráhangolódo egyezményesség mellett hol találunk rá a sajátlagos, szu-ve-rén esztétikum mozzanatára? A ráhangolódoásban rejlik ez? Vagy a létérvényben...? Kul-csár Szabó Ernő kijelentése, ismétlem, roppant határozottsággal kelti az egyértelműség (használhatóság, tartalmasság) szuggesztóját, miközben az állításait kibontani igyekvő ér-telmező már az első pillanatban egymásnak ellentmondó, egymással vitázó alternatívák-ba ütközik bele.

A zavarba ejtő elbeszélés, látjuk, a kommunista irodalomértés kritikája ürügyén folyton-folyvást elméleti igényre, egyetemességre apellál, de a szerző, már az 1984-es könyvben sem tud az empíriával hajlékony, többoldalú kapcsolatba lépni. Az ötvenes-hatvanas évek irodalomtörténeti premisszái és a magyar elbeszélő tradíciót elmarasztaló Kulcsár Szabó Ernő-i észrevételek a tagadás látványos pátosza ellenére lényegi vonásokban egyeznek egymással. Ha más előjelekkel is, de újra csak „valóságidegen”, alapvetően militáns cél-zatú ideológémák születnek. Az olyasféle kifejezések, mint „A magyar regény konvencio-nális jelrendszere” jelentős harci értéket képviselnek (kitűnő inszINUÁLÓ értékük van), de a korrekt, alapos, meggyőző konkretizáció próbáját nem állják ki. A kritikus a konven-cionális jelrendszer ügyében a válság jelhasználati következményeiről tudomást venni nem akaró Jókai-, Mikszáth-, Móríc-írásművészet „zsáneres, anekdotikus”⁹ karakterének hangoztatásával érvel. E „differentia specifica” azonban egyszerűen csak egy téveszme. Irodalomtörténet-írásunk Mikszáth Kálmánékkal és az anekdotával foglalkozva 1984 óta már sokszorosan megcáfolta az elképzelést, nem beszélve arról, hogy nívósabb kritiku-saink soha, korábban sem tették magukévá.

A Kulcsár Szabó Ernő megalkotta nyolcvanas évekbeli harcok árnyéktánc persze ma már csak szerény, házilag fogalmiságú kezdeménynek tűnik. Az irodalomtörténész a kilenc-venes években s az ezredfordulón nagy lendülettel gyűjt újabb s újabb harc- és útítár-sakat, és rohamléptekben halad tovább azon az úton, melynek végén az egység győze-delmes elutasítása, a válság és a heterogeneitás szubsztancializálása teremti meg a nagy kommuniót. A gondolkodás anatómiája persze ez időben is változatlan marad, de a ho-rizont az 1993-as irodalomtörténetben és a többi Kulcsár Szabó-i tanulmányban roppan-tul kitágul. Az értelmező magyarázat immáron az egész magyar irodalom porondját, sőt a világirodalom tereit is birtokba veszi, s az inautentikusság bélyegét nemcsak az Ester-házy Péteréket közvetlenül előző időszakra, hanem az egész posztmodern előtti magyar irodalomra rátapasztja. A vidékies, regionális jelzők nem csupán a realizmusra, de az él-ményi, vallomásköltészetre s bárminemű „képviseleti irodalomeszmény”-re kiterjednek. Az autentikus modernség története a válságbelátás, a determinizmus-megértés történeté-vé válik, s a humánideológiák tarthatatlanságára való rádöbbenésben kulminál. A roppant modernségkoncepció aládúcolását Kulcsár Szabó Ernő két kedvelt szókapcsolatra bizza – *a nyelv uralhatatlanságának* és *a személyiség-azonosság lehetetlenségének* elve az ő tanul-mányaiban mindenkor és mindenre elégséges indoklással szolgál. Az autentikus irodalmi at-titúd sine qua nonja az én megbontása, megsokszorozása, szétszórása, disszeminációja lesz, az individuum, szubjektum, személyiség tételezése¹⁰ a korszerűtlenséggel, elmara-

dottsággal azonosítódik. A disszemináció alapterminusa a gondolkozásmód térhódítása során alfogalmak sokaságával bővül, erősödik, gazdagszik: a humánideológiák egységillúzióit leleplező vezér és közössége a *közvetettség*, *közvetítettség*, *dialogicitás*, *megszólítás* és *önmegszólítás* fogalmait mindegyre az azonosságtagadás képzetével kapcsolják össze különbségtétel és korrekt analízis nélkül.

A fogalmak szötteése e korszakban a korábbiakhoz képest összehasonlíthatatlanul sűrűbbé, tömöttebbé válik, a fogalomalkotás és az érvelés azonban továbbra is a már jól kipróbált metódusrendszert követi. Az irodalomtörténész változatlanul a fent jelzett háromféle (hatásos, de nem létező; létező, de végtelenen általánosított; biztos egyértelműséget sugalló s ellentétes jelentésirányokat hordozó) szókapcsolatbokrot sorakoztatja az olvasó elé. Az egyetemes, mindent megszabó, determináló, misztifikált nyelv persze csak Kulcsár Szabó fantáziájában létezik. A nyelvi homogeneitás ideológemáját már Bahtyin és Volosinov XX. század eleji kritikája alaposan kikezdte, a dialektológusok és a „társasnyelvészek”, Weinrich, Laboff és társaik pedig, tudjuk, végleg erodálták. (A homogén nyelvfelfogás kritikájához mellesleg hazai irodalmáraink, Takáts József és Bezeckzy Gábor is meggyőző adalékokat szolgáltatottak.) A totális determinációhoz ragaszkodó irodalomtörténész víziójában viszont a nyelv az egység legmakacsabb híveit megszegyenítő metafizikus, szubsztancionális teljességben pompázik.¹¹ A koncepció másik alappilléret, a személyiség szétszóródásáról szóló tézist ugyancsak személyes látomásként s nem tudományos igazsággént tartom számon, bár e tételhez Kulcsár Szabó itt-ott már tekintélyi igazolást is csatol. „A szubsztancia bensőségének freudi kritikája épp azzal járult hozzá az identitás új horizontjának kialakulásához, hogy az emberi bensőtől elvitatta az »igazi«, a »valóságos« én képviselőjét, s ezzel a lírai megnyilatkozás diszkurzív szerkezetében is kérdésessé tette *lélek* és *hang* összetartozását” – hivatkozik Sigmund Freudra az *Eszmélet* disszeminációs karakterét bizonygató elemzésében. „A szubsztancia bensőségének freudi kritikája” azonban egyáltalán nem tudományos dokumentum, legalábbis a szaktudomány szemében nem az. „Freud elméletét alig több mint maroknyi ember megfigyelésére alapozta – elsősorban a viktoriánus Bécs felső középosztályához tartozó, neurotikus tünetektől szenvedő férfiakra és nőkre [...] A legtöbb kétség a strukturális elmélettel (ego, id, szuperego), a pszichoszexuális elmélettel és a pszichés energia fogalmával kapcsolatban merült fel. Még a pszichoanalitikus szerzők között is akadnak, akik készek lemondani róluk vagy gyökeresen átalakítani őket” – összegzi a freudi személyiségelméletet érintő fenntartásokat az Osiris tankönyvek sorozat *Pszichológia* kézikönyve.¹²

Kulcsár Szabó Ernő irodalomértési javaslatát, irodalomtörténeti koncepcióját, a heterogeneitás, a totális determináció, a közvetettség, közvetítettség apoteózisának e lendületes és leleményes megjelenítését jómagam végül leginkább a pszeudotudományosság és/vagy a leleményesen leplezett kultikusság fogalmaival jellemezném. Az elméletíró példája mindazonáltal roppantul ösztönzőnek bizonyult. A heterogeneitás és azonosságtagadás alapattitűdjei változatos, kusza fogalmi kavalkádot teremtettek; a közvetettség és közvetítettség kívánalmait megjelenítő szókapcsolatok soha nem látott kavargásban nyüzsögnek, hemzsegnek az ezredforduló irodalomértelmező szövegeiben. A versenyben, a paradigma-váltás, az új szituáltság szubsztancializálásában, az illeszkedő fogalmak, szókapcsolatok sokasításában és e fogalmak asszociációs, metaforikus összekavarásában természetesen a klasszikus magyar irodalom sem akar hátul maradni. Eisemann György 2010-es, nagy-

szabású könyvében például a késő modernhez és a posztmodernhez igazodó késő romantika terminus válik főszereplővé, válság-, heterogenitás-kiterjesztések szakadatlan láncolatát hozva magával. A verselemzőműfaj a tanulmányban a mester mintájára a paradigmaváltás-felmutatás hűséges szolgálóleányává válik, „szubjektum- és nyelvvizsgálat”-tá alakul.¹³ Az elemzői feladat „az én antropológiai defigurációjá”-nak kimutatása, s ekképpen a korszakküszöb-funkció dokumentálása.¹⁴ Egyáltalán nem csodálkozhatunk hát, ha az elemző az 1850-es, híres Arany János-verset vizsgálva a „Hazát és népet álmódánk, mely / Örökre él s megemleget” partikuláris, egyedítő vallomáspanaszát teljességgel figyelmen kívül hagyja, s a „Ki örvend fonnyadó virágnak, / Miután a törzsök kihalt” kijelentést sem érti az elveszett nemzetiségre. A *Letésem a lantot* szövegében Eisemann tanúságtétele szerint „a szubjektum [...] múltba zuhanó lebontásának művelété”-t látjuk, „a grammatikájától elszakadó retorika [...] grafémikusan kifejeződő jelentésváltozatait” konstatálhatjuk, miközben a mű „mnemotechnikájában [...] az organicitás elve szerint kondicionált képzelőerő kényszerül önmaga kiiktatására”.¹⁵ Az ötvenes évek történeti fázisában egyébként, amint Arany példázza, a szubjektivitásforma „saját illuzórikus voltát látva kísértetként ismeri föl magát, de nem a nyelv teremtettségében, hanem éppen a nyelv halotti mivoltában, kísértetiesnek látszó mozgásában.”¹⁶

A késő romantika terminus erős bástya a heterogeneitás erőrendszerében, bár kelő akarattal mellett a régi jó romantika fogalma is megteszi. Margócsy István tanulmánya legalábbis ezt példázza. A fogalmat persze a cél érdekében erősen célirányosítani kell. S *A romantikus Petőfi* szerzője ezt meg is teszi. A dolgozatban a sokértelmű, sokféle emberi, művészi lehetőségmezőre kiterjedő (Blake-től, Byrontól, Hoffmannától, Heinrich Heineig, Victor Hugóig, Flaubert-ig, netán Fjodotr Mihajlovics Dosztojevszkijig érvényesíthető) műszo teljességgel egyneművé válik: az azonosság, egyértelműség tagadásának képzetkörében, a szubjektív önkény felszabeditásának gesztusában jelenik meg. A célirányúsított romantika jegyében átírt Petőfi Sándor a népnemzeti tradíció elhibázott és érvénytelen felfogásával szemben a heterogeneitás, a teremtő szabálytalanság költőjévé válik, sőt munkásságában nem csekély számban mutatkoznak meg olyan gesztusok, amelyek „a szubjektivista ismeretelméletnek a jelenlétét bizonyítják”.¹⁷

A koncepciót természetesen itt is sajátyszerű versértelmezések, utalások támasztják alá. A *Farkasok* és a *Kutyák dala* a tanulmányíró szerint arra példa, hogy „A pozitív kép Petőfinél nem képzelhető el negatív lenyomata nélkül”; s „az etikai parancsok látszólagos egyértelműségé”-t¹⁸ a komplementer álláspont moderálja. A *Vízen* című háromstrófás vers, mondanunk sem kell, a látásmód „végletes szubjektivitását” példázza. A sajkában evező vereshősnek címzett apai és anyai óvás megidézése által a költő „az egynek kétféle vonatkozását, egymással össze nem férő megítélését tünteti fel”. Az *Ősz elején* című költeményre tett utalások ugyancsak arról tanúskodnak, hogy az értelmező az azonossághiány kimutatását föltétlen, életbevágóan fontos feladatnak tekinti; a „Látom még mint kis felhőket, / Vagy már nem is látom őket? / Csak úgy képzelem talán” sorokba ugyanis „a teljes ismeretelméleti szubjektivizmus lehetőségét” látja bele.¹⁹ A heterogeneitás képviselésében fellépő irodalomtörténész Petőfi Sándor választásait is „a szubjektiviztikus” akarattal „önkényé”-vel kapcsolja össze, „hiszen csak a szubjektum és az ő akarata tudja, a polarítások közül melyik jó: egyébként, objektíve, kívülről semmi nem garantálja az egyik pólusnak vélhető nagyobb értéktartalmát”. E szerkezetben írható le a költő hazájához való viszonya is, hiszen Petőfi elkötelezettségének racionális magyarázatát

egyáltalán nem adja, miközben folyamatosan bírált, gúnyolt, ostromozott nemzete mellett mégiscsak kiáll.²⁰

A romantika „szubjektivista ismeretelméletei”-től is befolyásolt költő gesztusai, látjuk, „a csak magára utalt individuumnak külső objektivitástól függetlenedett világteremtő önkényét és fantázia-szabadságát képviselik”,²¹ s Margócsy István a közismert tájverseket is nagy lendülettel igazítja ehhez a tételhez. A Horváth János-i „tárgyi igazság” vélelme az ő szemében teljes tévedésnek bizonyul, Petőfi „a látott és megírt látvány értelmezésének „objektív” vagy a „tényeknek megfelelő” „igazságát” mindig relatívnek tünteti fel. *A vasúton* strófáiban „rejtett víziók”, „tökéletesen önkényesen átszubjektivizált képek” rejlenek, a költő tájversei „a mindennapiságtól elrugaskodott, állandóan minősítő és értelmező látomásosság” terrénumához tartoznak. A „látás mozzanata eleve szubjektivizálódik, s ezzel el is oldódik az élményt kiváltó tárgytól vagy jelenségtől” – állapítja meg az értekező, bár az egyszerű eszű ember (magam ilyen vagyok) a „tökéletesen önkényesen átszubjektivizált képek” kifejezést alighanem még József Attila *Külvárosi éjére, Téli éjszakájára* sem igen alkalmazná.²²

Mint fentebb említettem, az azonosság tagadásának és a heterogeneitás autentikus jelenlétének utalásrendszere a kilencvenes években rendkívüli mértékben tágul, gazdagszik. Mindazonáltal nincsen könnyű dolgunk, ha az alkalmazott fogalmakat a tudományosság nézőpontjából igyekszünk megközelíteni. A konceptualizáció ugyanis a Kulcsár Szabó Ernő vezetete értelmezői csoport számára elsősorban a fogalmak kínálta demonstratív lehetőségek és presztízsteremtő erő kiaknázására szolgál. A centrális szerepbe állított szókapcsolatok nemcsak az anyaghoz képest alkotnak külön életű, virtuális világot, de a tisztázottság, ellentmondás-mentesség, korrekt megépítés kritériumait, a használati szabályok, lehetőségek világos kijelölését is mindhiába várjuk. A lényegsummázó fogalmi összetételek jórészt metaforikus hívószavakként működnek, a paradigmaváltás-konceptióját demonstrálják; az azonosságkivájalom képtelenségét, korszerűtlenségét s a nem azonosság, heterogeneitás, ambivalencia föltétlen elsőbbségét hangsúlyozzák. Illusztráljuk e használati módot a *dialogicitás* műszó megalkotásának, felfogásának, alkalmazásának rövid bemutatásával!

A fogalmat Kabdebó Lóránt a *Paradigmaváltás (?) az 1920/30-as évek lírájában* című 1991-es, Pécsen rendezett konferencián vezette be a Szabó Lőrinc-i (roppant jelentőségű, az egész magyar költészet szempontjából meghatározó értelmű) paradigmaváltás kulcsfogalmaként, s későbbi tanulmányaiban, könyveiben is folyamatosan alkalmazta. A dialogicitás, dialogikusság műszó persze már korábbról is ismeretes az irodalommal foglalkozó közösség számára. A kifejezést eredetileg Mihail Bahtyin tette széles körben ismertté Dosztojevszkij regényeit elemző, híres dolgozatában. A bahtyini előzményre Kabdebó mindazonáltal egyáltalán nem utal, s az elhallgatás már csak azért is meglepő, mert a monologikusság-dialogikusság szembeállítás a két irodalmárnál azonos szerkezeti szerepet tölt be – Dosztojevszkij „dialogikusságát” az orosz irodalomtudós ugyancsak paradigmaváltó jelenségeként kezeli, és a régi, „korszerűtlenebb”, monologikus regénynyelv, beszédmód meghaladásának ellenpontjaként fogja fel.²³

A Mihail Bbahtyin-i viszonyrendszer megjelenítése pedig azonnal felhívna a figyelmet Kabdebó fogalomalkotásának problematikusságára. A Dosztojevszkij-kutató ugyanis a dialogikusság kifejezést a regénnyel kapcsolatban használja, s e műformában a tényleges dialógus valóban fontos szerepet tölt be. A Kabdebó Lóránt vizsgálta másik nagy-

műfajnak, a lírai költészetnek viszont egyáltalán nem inherens része a szó szoros értelmében vett párbeszéd, s e tény a modern költészet sem kérdőjelezi meg, beleértve akár a Kabdebó Lóránt-i fabula főhősének, Szabó Lőrincnek a „paradigmaváltó” köteit. A mondottak fényében nem is tűnik túlzottan meglepőnek, hogy a magyar irodalomtörténész nem szolgál egyértelmű, eligazító információkkal a dialogikusságot illetően. A műszo lehetséges jelentéstartományait feltárni, szétszálazni akaró olvasó teljes tanácstalanságra van ítélve. Kabdebó bizonyos esetekben azt sugallja, hogy a fogalomhoz szerkezeti, beszédmódbeli konzekvenciák tartoznak, máskor változatos beszédformákra (a drámai monológra, a megszólítások, önmegszólítások alakzataira) utal, ismét máskor – jóval gyakrabban – a műszo a konkrét poétikai, szerkezeti, beszédmódbeli sajátosságokról messze távolodva általános, filozofikus szemléleti elvként gondolja el, s végül (elég sok esetben) megfogalmazásai még a konkrétsági fok valószínűsítéséhez és a fogalmi jelentéstartományok elképzeléséhez sem adnak segítséget. A jelentés-hozzárendelések mindazonáltal a kilencvenes évek elejétől mindegyre az általánosítások szférájára felé közelítenek a neves Szabó Lőrinc-kutató írásaiban. „[...] a dialógus nemcsak a »ki kérdez« horizontjáról közelíthető meg, hanem a tudatnak a világ egészében való benne létre kérdező horizontról is”²⁴ – tesz az irodalomtörténész a harmadik évezred elején megjelent könyvében nélkülözhetővé a műszoval kapcsolatban mindennemű poétikai konzekvenciát. „A személyes és jelenbeli dialogicitás állandó érzékelésében kitágul a tudat befogadó kapacitása, az ember mellett megjelenhetnek a világ egészének a végletei, a létezés eseményei”; „egy az emberen is túlmutató, a világegész rendjére figyelő, kérdező-elemző apparátust bont ki a poétikai lehetőségekből [...] a vers alkotója önmagában egységesülve láthatja a létezés egészét”; „a tudat és az univerzum szembesülése a dialógusban – ma késő modernségnek szokás nevezni” – szakad el a dialogicitás Kabdebó Szabó Lőrinc-könyvében minden megfogható, irodalmias konkrétságtól, és jeleníti meg a személyiség absztrakciójának Kulcsár Szabó-i elvét-követelményét valamiféle megalomán univerzalizmus keretében.²⁵ „A dialogizált poétikai gyakorlatba illeszkedik az imígyen értelmezett *mese*, amely az emlékezetben élő archetípusok beépítésével alakítja a verset [...]”, „a személyes és kollektív hagyományból kiválogatott eseményekből az intertextuális emlékezet segítségével megkomponált, az embert a lét-tényekkel szembesítő alkotói gyakorlatot”, „Mindegyik szöveg jellegzetessége: a belekódolt, mindenfajta jelenbeli személyességtől különböző, idegen idézet” – fonódik össze dialogicitás egy másik sokértelmű, problematikus fogalommal, az intertextualitással mindennemű elvi tisztázás nélkül.²⁶

A dialogicitásfogalommal kapcsolatos körültekintés-hiány, tisztázatlanság, ad hoc-szerűség persze nemcsak az ellenőrizhetetlen magasságokba emelt bombasztokkal kapcsolatban merül fel. Roppantul problematikusak azok a Kabdebó Lóránt-i megfogalmazások is, amelyek a műszo hozzárendeltségi tartományaiiban konkrétabb, poétikai, szerkezeti kapcsolatokat sejtetnek. A dialogicitás poétikai háttértartományait az irodalomtörténész ugyanis nem vizsgálja, nem konkretizálja, nem értelmezi; a drámai monológ, az önmegszólító verstípusok, a kettős vers, párvers fogalmi értelmezés nélkül merülnek fel, és kerülnek bele a dialogikusság zsákjába, ámbátor Kabdebó számára a címke magabiztos használatához többnyire a megszólítás (vélt vagy valóságos) gesztusa is elég. A kidolgozatlanság, a fölületesség megdöbentő, s erre az sem szolgálhat mentésgül, hogy a lírai költészet megnyilatkozás-formáinak poétikai vizsgálata még gyerekcipőkben

jár, hiszen csak annál nagyobb elővigyázat és körültekintés volna elvárható az irodalomtörténészről.

A Kabdebó Lóránt-i koncepció mellől végül is teljességgel hiányzik a körültekintő, konkrét, középszintű poétikai konkretizáció, ámbátor, attól tartok, amúgy is hiábavaló volna minden ilyesféle igyekezet. A törekvés ugyanis önmagában fából vaskarika – a lírai versek megszólításos, önmegszólításos elemeit csak egy végletesen voluntarista akarat egyesítheti a disszeminációs, énelőtüntetési paradigmaváltás égisze alatt, a közvettség még egyáltalán nem utal egy olyasféle absztrakt és abszolutizált azonossághiányra, amelyet Kabdebó (s a Kulcsár Szabó Ernő-i értelmező közösség) mindenkor szem előtt tart. Petőfi Sándor „szerepjátszó” perszónaversei nyilvánvalóan kitágítják az én ábrázoló-kifejező lehetőségeit, de csillagtávolságban vannak annak tagadásától. Babits párversei és drámai monológjai sokféle emberi lehetőséggel, perspektívavariációval játszanak el, de a személyiséget nem megszüntetik, hanem gazdagítják. Radnóti Miklós eklogáinak párbeszédese karaktere számos értelmezést lehetővé tesz, de e dialógusok minden „késő modern”, „posztmodern” színezetet mellőzve őrzik meg a „prófétai s költői dühök” egyértelműségét. A József Attila-i megszólítások és önmegszólítások („Szegények éje! Légy szemem”, „Légy fegyelmezett!”, „önnönmagadra, eredetedre / tekints alá itt!”, „Fellelj – / innen vagy?”, „Magadra ismersz?”), bár kétségkívül komor eszmélkedő helyzetekre, krízisszituációkra utalnak, egyáltalán nem a személyiség disszeminációját demonstrálják, sokkal inkább az egység, az integritás akarásáról tanúskodnak.²⁷ (A mondottak Szabó Lőrinc költészetére nézve is megfontolandók. A *Te meg a világ* szerzőjének heterogeneitás-felismerő, paradigmaváltó szerepbe állítása több mint kérdéses koncepció, s Kabdebó verselemző utalásai rendre a fentebb már bemutatott, rendkívül voluntarista értelmezésekhez kapcsolhatók.)

A heterogeneitás-kultusz Patyomkin-falvainak feltérképezését még sokáig folytathatnám. De az ilyesfajta műveletből egy szuszra talán elég ennyi. Vázlatos írásom, jól tudom, csupán a látélethez jutott el; a miértek kérdéseivel, a lehetséges okok felvázolásával ugyancsak szükséges volna foglalkoznunk. A válság és heterogenitás fogalmainak mélyebb elemzése, tágabb kultúrtörténeti, művelődéstörténeti beágyazása, a tartalmas, autentikus tudományosság kritériumainak újragondolása, a hazai tradíció és a nyugat-európai, észak-amerikai elmélet kínálta lehetőségek mérlegre tétele, a mi sajátos irodalomértési „rendszerváltásunk” hollétének, mibenlétének megállapítása, az anomáliák társadalmi, szociológiai (intézményszociológiai) beágyazása – mind-mind nélkülözhetetlen feladat. Mentőseimre szolgáljon, hogy más írásaimban már mutattam ilyesféle, átfogóbb perspektívák, tágabb kontextus kialakítására irányuló értelmezői igyekezetet...

A válságkultusz Patyomkin-falvainak bírálata persze nem veszélytelen vállalkozás, és egyáltalán nem kecsegtet látványos eredményekkel. A körültekintő korrektség félre-sőprésében jeleskedő, pszeudotudományos premisszarendszer, gondolkozásmód, konceptualizációs metódus mára széles körben intézményesült, s az egyetemektől (képzési és kurzustervektől, doktori követelmény-rendszerektől) az irodalmi folyóiratokig, a közép-iskolákig mélységesen befolyásolja a magyar irodalmi gondolkozást. Tisztázó változást, előrelépést alighanem csak akkor várhatnánk, ha a helyzettel kapcsolatban mind többekben erősödne fel valamiféle változtató akarat. Ha irodalomértésünk ügye sokunknak volna annyira fontos, hogy fáradságot és kockázatot is vállaljunk érte. ◀

JEGYZETEK

- 1 *Az el nem ért bizonyosság.* Németh G. Béla (szerk.). Bp., 1972, 159.
- 2 I. m., 97, 154, 158, 294.
- 3 Kulcsár Szabó Ernő, *A zavarbaejtő* elbeszélés, Bp., 1984, 42, 44, 43. (A kiemelés magától Kulcsár Szabó Ernőtől.)
- 4 I. m., 48.
- 5 I. m., 76, 80, 81.
- 6 I. m., 50, 59.
- 7 I. m., 28, 10, 29.
- 8 I. m., 15.
- 9 I. m., 49.
- 10 A fogalmak között az értekező egyébként, mint Bevezeky Gábor is észrevételezi, nem tesz különbséget.
- 11 Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a kutató a XX. századi nyelvészek közül *A zavarbaejtő elbeszélés*-ben is csak a lingvisztikai relativitás és a homogén nyelvszemlélet fő képviselőire, Benjamin Lee Whorfra és Ferdinand de Saussure-re hivatkozik.
- 12 Atkinson – Hilgard: *Pszichológia.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp., 2005, 497.
- 13 A „szubjektum- és nyelvvizsgálat Bevezeky Gábor szellemes kifejezése. Bevezeky Gábor: *Irodalomtörténet a senkiföldjén.* 2008, 99.
- 14 „az én antropológiai defigurációja” Kulcsár Szabó Ernő kedvelt kifejezése, l. pld. „Szétterült ütem háloja”. Hang és szöveg poétikája: a késő modern korszakküszöb József Attila költészetében című tanulmányát. In Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.), *Tanulmányok József Attiláról.* Bp., 2001, 19.
- 15 Eisemann György: *A késő romantikus magyar líra.* Bp., 2010, 117, 118.
- 16 I. m., 21.
- 17 Margócsy István: *Petőfi-kísérletek.* Pozsony, 2011, 176–177.
- 18 I. m., 171.
- 19 I. m., 170, 161, 162, 165.
- 20 I. m., 174, 175.
- 21 I. m., 176–177.
- 22 I. m., 164, 182, 183.
- 23 A dialogikusság műszó megkonstruálását és a monologikussággal való szembeállítását egyébként már Bahtyinnál számos ellentmondás terheli. A kérdésről két magyar kutató, Veres András és Bevezeky Gábor is értekezik a *Helikon* folyóirat 2001/1-es számában. „Azzal bizonyosan nem lehet Bahtyint vádolni, hogy túlságosan szűken fogta volna fel a dialogikusságot” – jegyzi meg ironikusan az orosz tudós terminushasználatáról Bevezeky Gábor, s szkepszisét a dialogikusságon meditatálva a továbbiakban is nyíltan kifejti. „[...] keveset tudunk meg Bahtyin állításainak előfeltevéseiről és következményeiről. Következik-e abból, amit állít, hogy kizárólagosan dialogikusan lehet értelmet és jelentést előállítani? Szükségszerűen egybeesik a két halmaz? Ha igen, akkor viszont mit jelent a monológ? Jelenthet-e bármit is? [...] A monológnak vajon nincs értelme és jelentése? Ha nincs, akkor mi a monológ? Ha a monológnak nincs értelme, akkor mi áll szemben a dialogikussággal? [...] ha a monológ képtelenség, akkor mi felel a dialogikussal? [...] Elképzelhető, hogy még a monológ értelmét is dialogikusan kapjuk meg?” – tesz fel Bevezeky egész sor, a bahtyini fogalomhasználat ellentmondásosságaihoz kapcsolódó kételykérdést.
- 24 Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc pályaképe.* Bp., 2001, 127.
- 25 I. m., 132, 135, 136.
- 26 I. m., 139, 140, 143.
- 27 A kérdésről elsőként Tverdota György szólott. Az irodalomtörténész a 2012 októberében Balatonalmádi-ban rendezett Eszmélet-konferencián nemcsak a József Attila-i önmegszólítások, önbiztatások rendező, védő, integráló funkcióját szemléltette számos meggyőző példával, de elvi kételyeit is kifejezte azzal a nagy hatású Németh G. Béla-i tanulmánnyal szemben, amely a válságérzetet és az önmegszólító poétikai formulát evidensen, elválaszthatatlanul összekapcsolta, és amelyet az irodalmi szakma az 1968-as első megjelenést követően mindmáig kritika nélkül fogadott el.

NYILASZ BALÁZS (1950) irodalomtörténész. Debrecenben végzett magyar–orosz szakon. A Károli Gáspár Református Egyetem docense. Utóbbi kötete: *A 19. századi modern magyar románc* (2011).